

DRUKOWANE
TEKSTY
POLSKIE

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra
Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy
Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2018

DRUKOWANE
TEKSTY
POLSKIE
SPRZED
1543 ROKU

Katarzyna Krzak-Weiss
Katarzyna Meller
Wiesław Wydra

Poznań 2019

Recenzent

dr hab. Rafał Wójcik

Opracowanie typograficzne
i przygotowanie do druku

Bogdan Hojdis

Adiustacja i korekta

Marlena Roszkiewicz

© Copyright by Wydawnictwo
„Poznańskie Studia Polonistyczne”
i Biblioteka Uniwersytecka
w Poznaniu, 2019

ISBN 978-83-65666-60-4

Druk: CER Katarzyna Czajkowska
ul. Dąglezjowa 10, 62-005 Bolechówko

Katarzyna Meller

**Polska książka
drukowana
w kulturze początku
XVI wieku**

Zainicjowany w 2006 roku cykl wydawniczy Libri librorum¹ miał jasny cel: dokumentację najdawniejszych dziejów polskiej książki drukowanej przez edycję fototypiczną rzadkich druków w języku polskim. W serii Libri librorum. Eximiorum Poloniae librorum bibliotheca reprodukowane są najcenniejsze, rzadkie druki polskie z XVI i XVII wieku, ważne dla dziejów polskiej literatury i języka, kultury i historii książki². W założeniu celem serii Libri librorum. Bibliotheca paleotyporum in lingua Polonica impressorum jest opublikowanie wszystkich książek wydanych w języku polskim do roku 1543, a więc u samych początków historii rodzimej typografii i w wyjątkowym okresie rozwijającej się twórczości pisarskiej w języku narodowym. Systematycznie więc udostępniano bezcenne i trudno dostępne teksty, często uznane za zaginione, nierzadko zapomniane, słabo badawczo rozpoznane, czy wręcz nieobecne w humanistycznym obiegu naukowym³.

---

1 Wydawcami serii są Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne” i Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, a naukowo kierują nią Katarzyna Meller i Wiesław Wydra.

2 Dotychczas opublikowano: Jan Seklucjan, *Pieśni chrześcijańskie dawniejsze i nowe, których chrześcijani tak w kościele jako i doma używać mają*, Królewiec, Jan Daubmann, nakładem autora, X 1559, do druku podała i posłowiem opatrzyła K. Meller, Poznań 2008; *Pieśni postne starożytne człowiekowi krześcijańskiemu należące, które w Wielki Post śpiewane bywają dla rozmyślenia Męki Pańskiej*, Kraków, Marcin Horteryn, 1617, podał do druku i posłowiem opatrzył W. Wydra, Poznań 2010; *Pieśni nabożne na święta uroczyste według porządku Kościoła Ś. Katolickiego na cały rok z wielką pilnością zebrane. Przydane są niektóre Psalmi Dawidowe ku śpiewaniu ludziom zwyczajne*, Kraków, u Antoniego Wosińskiego, 1627, do druku podał i posłowiem opatrzył W. Wydra, Poznań 2011.

3 Do 2012 roku wydano osiem tomów. Wszystkie teksty do druku podał i posłowiem opatrzył Wiesław Wydra, a opracował typograficznie i przygotował do druku Bogdan Hojdis:

Większość z nich nie doczekała się dotąd żadnej formy edycji, ani reprintowej, ani krytycznej, ani – jeszcze u początków XXI stulecia – elektronicznej. Te bezcenne dla dziejów polskiej kultury, literatury i języka druki tłoczone w pierwszych dziesięcioleciach XVI wieku i szczęśliwie zachowane do dziś to z reguły cimelia, unikaty, egzemplarze zdefektowane, niewielkie fragmenty, zgoła luźne kartki, często przechowywane w niedostępnych kolekcjach kościelnych. Ten stan rzeczy w praktyce uniemożliwia korzystanie z nich nawet badaczom, nie wspominając o ich użyciu w dydaktyce akademickiej. Wszelkie technologie pozwalające na dokumentację, nieograniczone udostępnianie i multiplikowanie najcenniejszych i najstarszych zabytków polskiej typografii i powierzonego drukowi polskiego słowa tym bardziej są pomocne. Równoległe prowadzone i uzupełniające się działania edytorskie⁴ nie wadzą sobie, zważywszy na pamięć o dramatycznych losach polskich księgozbiorów i terażniejsze obawy o trwałość przekazu elektronicznego.

Dzięki uzyskanemu dofinansowaniu w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki seria Libri librorum. Bibliotheca paleotyporum in lingua Polonica impressorum⁵ wzbogaciła się o kolejne 18 tomów: 17 z nich to reprints druków zwartych sprzed 1543 roku (w różnym stanie zachowania, także niekompletnych), a jeden pod wspólną okładką gromadzi wybrane

---

1. *Raj duszny (Hurtulus animae polonice)*, [Kraków, Florian Ungler i Wolfgang Lern, 1512], Poznań 2006; 2. *Zachowanie żywota panińskiego przez trzynaście artykułów, których panny mają naśladować*, Kraków, Florian Ungler, 1530, Poznań 2008; 3. Michał z Wiślicy, *Praktyka gwiazd biegu po polsku w Krakowie uczyniona na rok 1536*, Kraków, Florian Ungler, 1535/1536, Poznań 2008; 4. *Fortuny i cnoty rozność w historyji o niektórych młodzieńcu ukazana, w ktore jest wypisan żywot świecki, a zwłaszcza żywot dworski*, Kraków, Hieronim Wietor, 1524, Poznań 2008; 5. [Mikołaj z Szadka?], [*Naznamionowanie dzienne miesięcy nowych pełnych lata 1520?*], [Kraków, Hieronim Wietor, 1519/1520], Poznań 2010; 6. Mikołaj z Szadka, *Naznamionowanie dzienne miesięcy nowych pełnych [...] lata [...] 1525*, Kraków, Hieronim Wietor, [1524/1525], Poznań 2010; 7. *Historija barzo miła i wesola ku czcieniu, ktora jest rzeczona i wypisana o Szczęściu a o Swejwoli, a zwłaszcza o żywocie dworskim*, Kraków, Hieronim Wietor, 1522, Poznań 2010; 8. Pseudo-Augustinus, [*Księgi o żywocie krześcijańskim*], Kraków, Hieronim Wietor, 1522, Poznań 2010.

4 W roku publikacji fototypii *Żywotów filozofów* Marcina Bielskiego ukazała się edycja krytyczna tego dzieła: M. Bielski, *Żywoty filozofów*, oprac. J. Krocak, J. Sokolski, wstęp J. Sokolski, Wrocław 2015 (Bibliotheca Curiosa, 29).

5 Grant nr 11H 12 0168 81 realizowany był w latach 2012–2019 na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej UAM.

niesamoistne druki polskie sprzed 1520 roku. Teksty wydane w serii w latach 2012–2019 wybrał i naukowo opracował Wiesław Wydra, a przygotowawali do druku Bogdan Hojdis, Piotr Lis, Blanka Kienitz i Mateusz Czekafa. Są to:

Agenda Latino et vulgari sermone Polonico videlicet et Alemanico illuminata, Kraków, Jan Haller, 1514, Poznań 2014, ss. 214.

Baltazar Opec, *Żywoć Pana Jezua Krysta, Stworzyciela i Zbawiciela rodzaju ludzkiego wedle ewanġelist świętych z rozmyślaniam nabożnym doktorow Pisma Świętego krotko zebrany*, Kraków, Florian Ungler i Jan Sandecki, nakładem Jana Hallera, 1522, Poznań 2015, ss. 418.

Pseudo-Cato, *Disticha moralia [...] Wiersze obyczajne...*, [Kraków, Hieronim Wietor, po 8 IX 1527], Poznań 2016, ss. 39.

[Jan Sandecki], [*Tzw. Ewanġeliarz*], [Kraków, Florian Ungler, po II 1527–1528], Poznań 2014, ss. 182.

Żywoć błoġosławionego Aleksego spowiednika. Drugi: Żywoć Eustachiusza męczennika, [Kraków, Maciej Szarfenberg, 1529], Poznań 2015, ss. 32.

Istoria o świętym Jozefie, patryjarsze Starego Zakonu, ktorego byli bracia zaprzedałi, Kraków, Hieronim Wietor, 1530, Poznań 2015, ss. 47.

Sprawa a lekarstwa końskie przez Conrada, krolewskiego kowala, doświadczone, Kraków, Florian Ungler, 1532, Poznań 2017, s. 43.

Żywoć świętej Anny, [Kraków, Hieronim Wietor, ok. 1532], Poznań 2015, ss. 92.

Tarcza duchowna, [Kraków, Florian Ungler, 1533 lub 1534], Poznań 2016, ss. 79.

Stefan Falimirz, *O ziołach i mocy ich*, Kraków, Florian Ungler, 1534, Poznań 2017, ss. 878.

[*Kuchmistrzostwo*], [Kraków, Hieronim Wietor, ca 1535–1547], Poznań 2018, ss. 18.

Żywoty filozofow, to jest mędrcoć nauk przyrodzonych i też inszych męzoć cnotami ozdobionych, ku obyczajnemu nauczaniu człowieka każdego krotko wybrane, Kraków, Florian Ungler, 1535, Poznań 2015, ss. 196.

Maciej z Miechowa, *Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią... zową*, Kraków, Florian Ungler, [po 15 V] 1535, Poznań 2016, ss. 124.

Tomasz Kłos, *Algoritmus, to jest Nauka liczby polską rzeczą wydana*, Kraków, Helena Unglerowa, 1538, Poznań 2015, ss. 49.

[*Powieść rzeczy istej o założeniu klasztoru na Łysej Górze*], [Kraków, Wdowa Unglerowa, 1538], Poznań 2014, ss. 15.

Baltazar Opec, *Żywot Pana Jezusa Krysta, Stworzyciela i Zbawiciela rodzaju ludzkiego wedle pisma świętych ewangelist z rozmyślanim nabożnym doktorow Pisma świętego krotko zebrany*, Kraków, Hieronim Wietor, 1538, Poznań 2016, ss. 332.

Frantowe prawa, Kraków, Maciej Szarffenberg, 1542, Poznań 2017, ss. 80.

Tom zatytułowany *Niesamoistne druki polskie do 1520 roku* (Poznań 2018, ss. 25) z 29 znanych dotąd druków sprzed 1521 roku⁶, w których znajdują się wyrazy i teksty polskie, zamieszcza 15 fotograficznych reprodukcji polskich fragmentów z 12 druków z lat 1475–1511, a są to:

Statuta synodalia Wratislaviensia, Wrocław, Kasper Elyan, 1475.

Jan Łaski, *Commune Regni Polonie privilegium*, Kraków, Jan Haller, 1506 (egzemplarz drukowany na papierze).

Jan Łaski, *Commune Regni Polonie privilegium*, Kraków, Jan Haller, 1506, (egzemplarz drukowany na pergaminie).

Statuta synodalia Wratislaviensia et provincialia Gnesnensia, Nürnberg, Hieronim Holtzel, 1512.

Breviarium Cracoviense, Kraków, Jan Haller, 14 VIII 1507 – 29 I 1508.

Septem canonicae epistolae apostolorum [Kraków, Jan Haller, 1518/19].

Leonardus Aretinus Bruni, *Introductio in moralem disciplinam...*, Kraków, Jan Haller, 11 II 1511.

Ioannes de Dobczyce, *Opusculum de arte memorativa*, Kraków, [Kasper Hochfeder], 13 IX 1504.

Stanislaus Zaborowski, *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus*, Kraków, Jan Haller, IV 1518.

Stanislaus Zaborowski, *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus*, Kraków, [Florian Ungier, 1514–1515].

Breviarium Gnesnense, wyd. Klemens z Piotrkowa, Nurnberg, Georg Stuchs, 14 IV 1502.

Ioannes Długosz, *Vita beati Stanislai*, Kraków, Jan Haller, 24 XII 1511.

---

⁶ Por. W. Wydra, W.R. Rzepka, *Niesamoistne drukowane teksty polskie sprzed roku 1521 i ich znaczenie dla historii drukarstwa i języka polskiego*, w: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975, s. 263–288.

Historia wielu dzieł inicjujących dzieje polskiego drukarstwa i piśmiennictwa z przełomu XV i XVI wieku owiana jest tajemnicą, pieczołowicie rozwświetlaną przez pokolenia badaczy. Otwarty ku przeszłości jest *terminus post quem* niesamoistnych wydawniczo tekstów polskich, wyrazów zatopionych w łacińskim kontekście bądź druków cząstkowych⁷. Długą metrykę ma spór o „pierwszą książkę polską”⁸ i chronologię zachowanych druków. Naukowe zagadki dotyczące pierwocin drukarstwa w języku wernakularnym prowokują do rekonstrukcji fantomowej biblioteki z książek zaginionych⁹, a dowodnie w przeszłości istniejących, gdyż udokumentowanych w inwentarzach, opisywanych z autopsji przez różnych dawnych badaczy od XVIII wieku po wiek XX (jak Janocki, Załuski, Czacki, Lelewel, Maciejowski, Wiszniewski, Linde, Piekarski i wielu innych). O książkach tych zwykło się mówić jako o „bezwrotnie zatraconych”. Jednak szczęśliwe znaleziska nadwątlają kategoryczność tego określenia. Wielkim sukcesem kwerend bibliotecznych prowadzonych w projekcie było odnalezienie kompletnych egzemplarzy książek dotąd znanych tylko ze zdefektowanych, szczątkowych egzemplarzy, np. *Frantowych praw* (1542), i druków zupełnie nieznanymi. Prawdziwą sensacją naukową stało się odkrycie drukowanego przekazu *Rozmowy Mistrza Polikarpa ze śmiercią*, zatytułowanego *Śmierci z Mistrzem dwojakie gadanie* (z 1542 roku)¹⁰, a także *Rozmowy Śmierci z Szevcem, Piekarzem, Karczmarką* (przez Aleksandra Brücknera przypisywanej Mikołajowi Rejowi) oraz tekstów pieśniowych dotąd nieznanymi (bądź znanych z późniejszych edycji). Przed niewiele laty wydobyty został, pośród innych znalezisk, duży fragment Rejowego dialogu *Kot ze Lwem* (ok. 1554)¹¹ znanego wcześniej tylko z przekazu rękopiśmiennego. Coraz szerszy dostęp do zdigitalizowanych zasobów światowych bibliotek i ich katalogów przyniesie być może kolejne odkrycia.

Cezura 1543 roku ma bogate uzasadnienie. Owego roku ujrzały światło dzienne teksty wybitne i znamienne: Mikołaja Kopernika *De revolutionibus*

---

7 Zob. *Niesamoistne druki polskie do 1520 r.*, do druku podał W. Wydra, Poznań 2018, s. 5–7.

8 Szeroko na ten temat w: *Dawna książka i kultura...*

9 Zob. w niniejszym tomie rozprawę Wiesława Wydry.

10 Edycję krytyczną przygotował Wiesław Wydra (Poznań 2018).

11 J. Łukaszewski, W. Wydra, *Fragmety „Kota ze Lwem” Mikołaja Reja i innych druków z XVI w. odnalezione*, Poznań 2016, s. 11–16.

orbium coelestium, debiutancka, a zapowiadająca kierunek pisarskich prac Andrzeja Frycza Modrzewskiego mowa *Lascius sive de poena homicidii* (*Łaski, czyli o karze za mężobójstwo*), Stanisława Orzechowskiego pierwsza turcyka oraz Mikołaja Reja *Krótka rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem*. Dzieła te, napisane zresztą przez wybitnych stylistów, podejmują kwestie, które rozwijać będzie dojrzała literatura renesansowa: ludzką godność, praworządność, obowiązki stanu, państwo jako dobro wspólne i nadrzędne, powinności rządzących i obowiązki obywateli, naukę służącą samopoznaniu człowieka w świecie. Od tego momentu gęstnieje szereg dzieł przynoszących wartości ideowe i estetyczne nowych czasów. Po 1543 roku objawia się całe spektrum pisarstwa renesansowego, bogatego i zróżnicowanego, także językowo. Polska książka drukowana jest w tym czasie już oczywistym elementem rodzimego krajobrazu kulturowego. Druk nie wyeliminował rękopiśmiennych form istnienia tekstów. Jeden tekst funkcjonował w wielu wcieleniach: jako łaciński rękopis, łaciński druk, polski rękopis i polski druk. Na przestrzeni stulecia taka była sytuacja słynnego modlitewnika *Clipeus spiritualis – Tarcza duchowna*¹².

Rękopiśmienne podstawy wykonanego składu drukarskiego są obecnie niemożliwe (?) do ustalenia. Mamy jednak wcale często do czynienia z sytuacją odwrotną, gdy z drukowanego tekstu dokonywano odpisów rękopiśmiennych. Przykładem może być odpis prawie całej drugiej księgi z *Żywota Pana Jezusa Krysta* Baltazara Opeca, z wersji, którą wydrukowali w Krakowie w 1522 roku Florian Ungler i Jan Sandecki nakładem Jana Hallera. Rękopis *Męka Pana Jezusowa* pochodzi najpewniej ze schyłku lat trzydziestych lub z początków lat czterdziestych XVI wieku. Kopista druku zmieniał jednak pisownię i niekiedy słownictwo¹³.

Sformułowano opinię, iż drukarze-nakładcy na początku swojej aktywności minimalizowali ryzyko finansowe, decydując się na druk tekstów przewidywalnie pokupnych (jak kalendarze, modlitewniki, żywoty świętych, narracje biblijno-apokryficzne, historyczne i moralizatorskie, książki niosące wiedzę praktyczną), sprawdzonych w dawniejszym użyciu. Długi wydawniczy żywot wielu dzieł publikowanych na początku XVI stulecia świadczy

---

12 Zob. W. Wydra [nota wydawcy], w: *Tarcza duchowna...*, s. 77.

13 Zob. *Męka Pana Jezusowa*, wyd. M. Osiewicz, R. Wójcik, W. Wydra, Poznań 2015, s. CI–CII.

nie tylko i nie tyle o dobrym wyczuciu rynku i talentach ekonomicznych impresorów, ale przede wszystkim o trafnym rozpoznaniu pulsu współczesnej kultury i trwałych potrzeb duchowych czy intelektualnych. Wytypowane do druku teksty, takie jak *Powieść rzeczy istej o założeniu klasztoru na Łysej Górze* czy modlitewnik *Tarcza duchowna* i narracja biblijno-apokryficzna Baltazara Opeca *Żywot Pana Jezusa Krysta*, były później wielokrotnie wznawiane. Praca Opeca była prawdziwym bestsellerem, w XVI wieku miała pięć edycji (1522, 1538, 1539, przed 1548). Po półtora wieku pod nowym tytułem, inc. *Żywot Pana i Boga naszego Jezusa Chrystusa, to jest Droga zbawienna...*, została wydana w 1688 roku w Krakowie dwukrotnie i jednocześnie wznawiona. Kolejne dwa przedruki pojawiły się jeszcze u schyłku stulecia (w 1692 roku). Jak stwierdza Wiesław Wydra,

[k]siążka cieszyła się niezwykle popularnością, była dziesiątki razy przedrukowywana aż po wiek XX i to w drukarniach całej Rzeczypospolitej. Od 1759 r. ukazywały się też liczne wydania przekładu litewskiego. Wydawana przez kilkaset lat książka, najpierw jako dzieło poważne i uczone, zyskało rangę wydań popularnych, dewocyjnych i jarmarcznych. Była to najczęściej drukowana w Polsce książka¹⁴.

W drukowanych książkach w języku polskim z dwóch pierwszych dziesięcioleci XVI wieku obserwować można efekty pracy wydawców nad formą książki, jej składnikami wydawniczymi i kształtem edytorskim, który służyć miał nowemu adresatowi. W badaniach bibliologiczno-kulturowych mocny akcent kładzie się na funkcje tzw. ramy książki, szczególnie listów dedykacyjnych i wypowiedzi autotematycznych. Rama wydawnicza grała także ważną rolę w wychowaniu do czytania. Czytelność w skali, jaka stała się możliwa dzięki polskim drukom, może być analizowane jako praktyka indywidualna i społeczna. Wokół książki po polsku budowała się nowa wspólnota kulturowa włączonych w świat litery i pisma. Na tym tle warto interpretować gatunki piśmiennictwa polskiego pierwszych dziesięcioleci XVI wieku.

Wczesnorenesansowe piśmiennictwo polskie rzadko bywa obiektem badań *stricto* literaturoznawczych. Nie podjęto dotąd całościowej i wyczerpującej

---

14 W. Wydra, [nota wydawcy], w: B. Opec, *Żywot Pana Jezusa Krysta*, Kraków, drukowali Florian Ungler i Jan Sandecki nakładem Jana Hallera, 1522, Poznań 2016, s. 321.

charakterystyki polskiej twórczości literackiej z pierwszych dekad XVI stulecia, poza syntetycznymi ujęciami w podręcznikach akademickich. Dostępne opracowania dotyczą jej wybranych aspektów, jak np. dawna praca Juliana Krzyżanowskiego *Romans polski XVI wieku* (1934) czy Marii Adamczyk *Biblijno-apokryficzne narracje w literaturze staropolskiej do końca XVI wieku* (1980). Brak też nowoczesnej edycji świeckiej prozy polskiej z początku XVI stulecia. Antologia w opracowaniu Krzyżanowskiego¹⁵ z 1954 roku jest dalece niewystarczająca (i niedostępna). Pole to pozostaje więc do zagospodarowania badawczego i edytorskiego.

Jest to frapująca intelektualnie dziedzina dociekań. W piśmiennictwie pierwszej połowy XVI wieku wyraźnie uwidacznia się koegzystencja jakościowo różnych nurtów kulturowych; odmiany i gatunki piśmiennictwa polskiego pochodzące jeszcze z dorobku średniowiecza pozostają żywe i produktywne w renesansie. Dialog i napięcia między „starym” (trwałym) a „nowym” (odrestaurowanym) stanowią o tożsamości kultury i literatury tamtego stulecia.

Nowemu czytelnikowi, niezdolnemu obcować z łaciną, podsuwano dzieła europejskiej erudycji średniowiecznej. Twórczość przekładowa, wówczas dominująca i ważka, pośredniczyła między językami, formowała kulturę wernakularną w żywym kontakcie z uniwersalnym dorobkiem, ćwiczyła też polszczyznę w precyzji i ekspresji wyrażania. Tłumaczenia z początku XVI stulecia uczestniczyły w kształtowaniu ówczesnej kultury egalitarnej, osadzonej w tradycji średniowiecznej, a zarazem silnie zaangażowanej w problemy współczesności (co świetnie symbolizuje wczesna twórczość Mikołaja Reja, szczególnie *Krótką rozprawą między trzema osobami*). Elitarna kultura, która żywiła się ideami humanistycznymi i wyrażała się zrazu w eleganckiej łacinie, przybliżyła się ku szerszemu kręgowi odbiorców, podejmując twórczość w języku polskim. Przekłady i imitacje z autorów antycznych określone poetyką klasycznych wzorów wzbogaciły dialog z dziedzictwem europejskim o komponent starożytny. Koincydencja i inerferencja obu tych procesów stanowią o fenomenie i bogactwie polskiego renesansu w literaturze drugiej połowy XVI stulecia.

---

15 *Proza polska wczesnego renesansu. 1510–1550*, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1954.